

До питання про літописний Дубен

Давньоруський город Дубен, як відомо, згадується вперше в літописі під 1100 р., коли він разом з іншими городами надавався князю Давиду Ігоровичу. Наступна згадка відноситься до 1149 р. в контексті ходу збройних сутичок у війні за великокняжий престол між Ізяславом Мстиславовичем та Юрієм Володимировичем (Довгоруким). Син Юрія Андрій рухався з половцями через Дубен в Луцьк. Під час татаро-монгольської навали у 1242 р. город Дубен та навколишні поселення спіткала доля більшості давньоруських міст. Розорення та занепад поселень в цей час добре ілюструють матеріальні комплекси з археологічних пам'яток сучасної Дубенщини. В першу чергу це кераміка, велика кількість якої на поселеннях в кін. XII – першій половині XIII ст. різко скорочується в другій половині XIII ст. На багатьох таких пунктах поселення ніколи не відновилися, деякі були заселені людьми лише в кінці XIV-XV ст., в одиничних випадках їхнє відродження почалося в другій половині XIII ст. Чисельність населення краю сильно скоротилася після спустошливої татаро-монгольської навали.

До тих поодиноких випадків, в яких поселення почали відроджуватися через декілька десятиліть після навали кочівників, належав і Дубен. У Галицько-Волинському літописі згадується, що у другій половині XIII ст. Дубеном володів князь Мстислав Данилович. Згадка про це подана в літописі під 1288 р. «...І Мстислав, перебувши декілька днів у Володимирі, поїхав у свої городи, в Луцьк і в Дубен» [5,142]. Роль цього діяча в історії Волині та міста Дубна зокрема ще є недостатньо вивченою та, зважаючи на деякі сторінки з його життя і правління, недооціненою. Звісно, в значній мірі це зумовлено відсутністю докладних історичних відомостей, але ясно одне, що цей князь приділив чималі зусилля для того, щоб відродити головні воєнно-політичні пункти Волинської землі та поступово, дипломатичними кроками, позбутися залежності від ординського панування, а також від зазіхань на Волинь Галицьких князів. З Галицько-Волинського літопису дізнаємося, що значну увагу князь приділяв будівництву оборонних споруд, йому ж належить і відбудова зруйнованих укріплень та фортець. Зокрема, відомо, що ним були відбудовані оборонні споруди у місті Стіжок [5,145], неподалік Крем'янця, зруйновані за наказом хана Бурундая у 1259 р. [5,105]. За відомістю із “Польської великої загальноосвітньої енциклопедії” Дубен належав Мстиславу вже у 1271 р. [16,196]. Мабуть, тоді вже були здійснені певні роботи по від-

будові городища. Це, в свою чергу, підкреслює важливе значення міста для волинських князів.

Значною мірою дипломатичні засади політики Мстислава Даниловича (посилення і самостійницька роль волинських князів, усунення залежності від татаро-монголів, опір можливим зазіханням сусідньої Польщі та Галицького князівства) стали визначальними напрямками діянь для спадкоємців Волинської землі – князів Острозьких.

В 1337 р. Волинський князь Любарт Гедимінович надав Дубно князеві Данилові Острозькому [1,6-7]. Це був час суперечок Любарта і польського короля Казимира III за Галицькі та частково Волинські землі. У військових діях проти поляків брав участь і Данило Острозький. Цей князь вважається засновником роду Острозьких. Йому ж належить будівництво замку в Острозі.

У відомій грамоті литовського князя Ягайла 1386 р., в якій перераховуються міста, що належать сину Данила – Федору Острозькому, Дубно не згадується. Проте в 1440 р. новим указом цього ж монарха місто закріплене за князем Федором Острозьким [2, 46]. Князь Федір прославився як полководець спочатку у війні з Тевтонським орденом, а потім у військових діях князя Свидригайла за самостійність Литовсько-Руського князівства проти великого князя Сигізмунда, якого підтримував і Ягайло. Для Свидригайла та його союзників ця війна закінчилася нищівною поразкою над р. Святою 1435 року. Після цієї поразки православна шляхта різко втратила свої позиції. Слід звернути увагу і на той факт, що Дубно було закріплене за князем Федором відразу після смерті Сигізмунда та зайняття польського престолу сином Ягайла – Владиславом. Це свідчить, що литовський князь хотів усунути зазіхання поляків на Волинь і закріпити її за місцевими православними князівськими родами, в першу чергу за Острозькими. Для Великого князівства Литовського такий крок був важливим для того, щоб створити політично-релігійну протизагрозу польській експансії, від якої і воно могло постраждати.

Значну увагу удосконаленню та побудові фортифікаційних споруд приділяв син Федора Острозького – князь Василь (Красний). Зокрема, йому належить перебудова Острозького замку, будівництво Заславської фортеці та оборонних споруд в Дубні. Про це пише польський дослідник С. Кардашевич, вказуючи на дату 1420 р. [15, 16-17]. Наступник Василя Острозького, князь Іван, відомий участю у битвах з татарами, які в цей час посилювали напади на Волинь. Про будівництво ним оборонних споруд у Дубні відомостей немає; ймовірно, що на той час укріплення, зведені його предками, були цілком задовільні.

Відновлення укріплень давньоруського Дубена дало поштовх до відро-

дження міста, яке, дещо розвинувшись, через деякий час змусило звернути на себе увагу литовсько-руських князів. Насамперед, вже тоді була ясною його перспективна роль як надійного військово-політичного та культурно-господарського осередку. Важливим місто було також з економічної точки зору.

Всі ці короткі відомості показують, що у XV ст. на місці колишнього дитинця давньоруського городища існував дерев'яний замок. Потреба в ньому була спричинена війною литовсько-руських князів проти поляків та зростанням татарської загрози. Про його зовнішній вигляд можна мати уявлення завдяки побіжному, проте, від того не малоцінному, описові мандрівника У. фон Вердума, датованого 1671 р. «По праву руку [від кам'яного замку] видно мур із житловими кімнатами на рівні із землею, а в кінці мур з ровом, яким можна пройти до старого замку, де все збудовано з дерева і захищене частково мурами й вежами, але все зруйноване. Загалом жоден з обох замків не є цілком відбудований» [12,98-99]. Умовне зображення дерев'яного замку можна бачити на карті цього ж мандрівника [10,250]. Його також позначено одним пунктом разом з кам'яним замком на плані міста 1795 р. Можливо, що тоді дерев'яні конструкції муру та будівель вже не існували, але збереглися земляні укріплення. Відомо, що на деякий час, за періоду Другої Речі Посполитої, прижився топонім «Замчисько», яким окреслювали територію колишнього дерев'яного замку та давньоруського дитинця. У довіднику з археології І.К. Свешнікова, Ю. М. Нікольченка згадується, що земляні укріплення городища були зруйновані під час будівництва електростанції [11,46], яке проводилося в кінці 1940-х років.

Археологічні обстеження на території городища почалися в післявоєнний час. Розвідки по збору підйомного матеріалу проводилися М. І. Островським у 1945 р., М. Ю. Смішком у 1947 р., М. О. Тихановою, І. К. Свешніковим, П. А. Раппопортом у 1950-60-х рр.

У 30-х роках на території замку князів Острозьких проводилися земляні роботи по облаштуванню замкового дворища. Археологічний нагляд здійснював О. Цинкаловський. Під час цих робіт було виявлено дерев'яні конструкції будинків на глибині 1,5-2 м, а поруч – кераміку, вироби із заліза та кістки, датовані XI-XIII ст. На основі цих знахідок О. Цинкаловський локалізував дитинець літописного Дубена на території замкового дворища [14,176, 177].

Планомірні археологічні дослідження на дворищі замку було проведено в 1995 і 1997 роках під керівництвом І. К. Свешнікова та В. Д. Гупало. Виявлені під час розкопок археологічні об'єкти давньоруського часу знаходилися на глибині 317 см від денної поверхні, що ставить під сумнів висновок О. Цинкаловського, який помилково відносить дерев'яні кон-

струкції до давньоруського часу, базуючись на фрагментах кераміки, яка знаходилася в культурному шарі і безпосередньо не мала відношення до решток споруд. Відшукування доказів про розташування дитинця літописного Дубена було одним з головних завдань археологічних розкопок, але його конкретних слідів на місці Замоквого дворища не виявлено.

В 2007 р. на ділянці в північно-східному напрямку від РЕМу Рівненською філією Охоронної археологічної служби проводилася археологічна експертиза, під час якої знайдено матеріали давньоруського часу. Це – шиферне пряслице опуклобокої форми рожевого кольору, а також фрагменти горщиків. Один із них має плавно відігнуте на зовні вінце у вигляді дещо розширеної грані. Він може бути датований першою половиною XI ст. Два фрагменти з відтягнутим на зовні і загорнутим у середину валиком можна датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. Також знайдено фрагменти кераміки і кахлів, які датуються XIV-XVI ст.

На інших пунктах поруч з цією територією також відомі збірки матеріалів періоду Київської Русі. Так, завдяки розвідкам В. Ткача, встановлено наявність поселення на Острівку в XI-XIII ст. Поруч, при впадінні в Ікву річки Липки, на її правому березі (Сурмічі п.2), виявлено матеріали X-XIII ст., знайдено шиферне пряслице і фрагмент денця з клеймом. Інше давньоруське поселення знаходилося на сусідньому острові, який в наш час формує підвищення; на ньому розташовані будівлі ВТК (Сурмічі п. 1). Тут виявлено кераміку X – першої половини XI ст., кінця XII – першої половини XIII ст. та кам'яне біконічне пряслице [9,135]. Як бачимо, прилеглі до території городища ділянки суші були заселені в давньоруський час.

Давньоруські об'єкти були досліджені під час розкопок на ділянках центральної частини міста Рівненською філією Охоронної археологічної служби в 2005-2009 роках. Вони показують, що племена волинян на цій прилеглий до дитинця території проживали на початку X ст. [7,31].

Річка Іква в давнину утворювала широкі повноводні заплави, серед яких знаходилися різні за величиною острови. Все вказує, що дитинець літописного Дубена знаходився на одному з таких островів, на якому згодом стояв дерев'яний замок. Острів був наближений до мисоподібного виступу над старицею Ікви, але їх розділяв один з рукавів річки. Для того, щоб потрапити на дитинець потрібний був міст, що проходив через рукав Ікви. На території замкового дворища починалася територія околиного города. Логічно, що сторона дитинця, звернута до нього, повинна мати найбільш сильні земляні та дерев'яні укріплення, так як при нападі ворогів звідси найлегше було продовжити штурм дитинця. Де був в'їзд на дитинець, сказати зараз важко. Можливо, він проходив мостом через рукав Ікви, який відділяв острів від основної частини суші безпосередньо зі

сторони окольного городу. Ймовірно також, що в'їзд був влаштований з південного боку дитинця між захисними валами. До цієї думки спонукає опис У. фон Вердума, який дорогу до старого замку змальовує так, що вона, оминаючи подвір'я кам'яного замку, іде праворуч від його мурів і пролягає ровом.

Місце, зайняте в пізньому середньовіччі замком Острозьких, в давньоруський час було значно пониженим. Його нарощення проходило цілеспрямовано для того, щоб підняти похилу частину мисоподібного підвищення і таким чином вирівняти всю його площу. Спочатку для цього використали землю, взятую з котлованів, викопаних під споруди надбрамного корпусу та палацу князів Острозьких. Цей процес продовжився в першій половині XVII ст., коли пройшло фортифікаційне удосконалення замку з допомогою бастионів та рову. Величезна кількість землі, взята з рову, частково була використана на втрамбування бастионів, а значна частина – для підсипки задньої та бічних частин замкового дворища і підняття його над рукавом річки. Внаслідок нарощення дворища кам'яного замку воно почало помітно домінувати над сусіднім островом.

Під час розкопок в 1995 р. про нарощення дворища зауважував також І. К. Свешніков. Разом з використаною землею матеріальні рештки періоду Київської Русі з рову в перемішаному вигляді потрапили на територію замку, до цього також призводили будівельні роботи на дворищі, які відбулися в першій половині XVII ст. [3,25]. Це пояснює виявлення фрагментів давньоруської кераміки О. Цинкаловським поруч з дерев'яними конструкціями пізньосередньовічного часу. Під час розкопок в замку було виявлено велику кількість фрагментів посуду кінця X – першої половини XI ст. В одному з жител знайдено фрагмент опуклобокої намистини темно-синього кольору, яка датується X-XI ст. В цьому ж житлі знайдено фрагмент ранньогончарного горщика, який може бути віднесений до другої половини IX ст. – початку X ст. [4,26]. В одному з жител на черені печі виявлено два фрагменти стінок червоноглиняних північнопричорноморських амфор, найбільше поширення яких припадає на першу половину XII ст. [3,16]. Комплекс кераміки з однієї ями датовано другою половиною XIII-XIV ст. [2,15].

У фондах заповідника м. Дубна виявлено збірку кераміки, яка зібрана у 1945 році з території дитинця М. Островським. Серед керамічних фрагментів – стінки та вінця посудин, кахлі. Фрагменти посуду представлені здебільшого гончарними, в одиничних випадках – ліпними зразками.

З ліпних зразків – одна стінка цеглистого кольору, орнаментована валиком з пальцевими вдавленнями, та вінце з проколом, що характерні для моголянської групи ранньозалізного віку. Три фрагменти ліпних посудин

коричневого кольору мають горбкувату поверхню, домішки шамоту і дрібних камінців. Вони можуть бути віднесені до слов'янського часу – культури Лука-Райковецька VIII-IX ст. До цієї ж культури належить також один ранньогончарний фрагмент вінця, верхній зріз якого сформований горизонтально і дещо відтягнутий назовні у вигляді валика, який плавно переходить у шийку. Така кераміка характерна для раннього етапу гончарного виробництва і датується IX ст. [8,29].

Зразки гончарних вінець давньоруського часу можна розділити на декілька типів:

Тип 1. Вінця відігнуті назовні, мають потовщення у формі сильніше чи слабше вираженого манжету (рис. 1,2-7). Відповідно до цього можуть бути виділені наступні підтипи форм вінець:

- 1.1. Манжет виражений слабо і плавно переходить у шийку;
- 1.2. Манжет виражений чітко, формує гостру закраїну при переході у шийку;
- 1.3. Кінчик манжету спрямовується в сторону і плавно переходить у шийку;
- 1.4. Вінце крупне, манжет видовжений і слабовиражений, має форму валикоподібного потовщення по середині.

Цей тип відноситься до кераміки так званого курганного типу і в цілому датується X – початком XI ст. Аналогії їй широко відомі на інших пам'ятках давньоруського часу на Дубенщині, зокрема, на городищі в с. Листвин [12,58-59, рис. 40-41].

Тип 2. До нього віднесено складнопрофільовані вінця:

- 2.1. Верхній зріз манжета нахилений назовні і дещо відтягнутий, бічний та нижній зріз утворюють короткий прямий кут, а потім плавно переходять у шийку (рис. 1,11);
- 2.2. Верхня частина манжета виокремлена у вертикально видовжений і потовщений валик, з внутрішнього боку він відокремлений рівначком. Нижня частина манжету має кутами підкреслену невелику грань (рис. 1,9).

Аналогії таким посудинам відомі з Муравицького городища, де вони датовані XI ст. [8,29].

Тип 3. Вінця сформовані у вигляді округлого валика, відтягнутого назовні (рис. 1, 14-19):

- 3.1. Валик має плавний перехід у середину посудини;
- 3.2. Валик загорнутий у середину та утворює рівначок.

Посуд з таким профілюванням вінець широко відомий на поселеннях давньоруського часу. В нашому випадку цей тип посудин можна датувати XII – першою половиною XIII ст.

Один фрагмент вінця не вписується в рамки цих трьох типів. Верхня частина вінця увігнута всередину, бічна – у формі слабовираженого валика горизонтально відтягнута, нижня – округла і плавно переходить у шийку (рис. 1,1). Цей фрагмент можна датувати X-XIII ст.

У збірці також фрагмент щитка кахлі з рядами косих паралельних та горизонтальних випуклих ліній. Два уламки, вірогідно, належать до горщикоподібних кахлів. Уламки таких виробів можуть бути датовані XV-XVI ст.

На основі відомих письмових та археологічних джерел можна, хоч і досить поверхово, в значній мірі на основі припущень, але сформуванати уявлення про планування городища, по керамічних матеріалах розглянути загальні періоди його розвитку, зростання суспільно-політичного значення для Волинської землі.

Городище Дубен було збудоване десь наприкінці IX – в першій половині X ст. як племінний осередок волинян. Воно не було спочатку великим і поступалося за розмірами городам біля сіл Жорнів і Листвин, які мали яскраво виражений міський характер. На початку XI ст. в нашому краї проходить процес встановлення центральної влади Київської Русі та християнізація населення. Загроза падіння авторитету та усунення впливу місцевих вельмож на тутешнє слов'янське населення, можливо, змушувала чинити опір об'єднаним зусиллям держави. Але все ж їх роздробленість була далеко не на користь їх силі. Тому в багатьох городищах владу племінних вельмож було усунуто. В окремих місцях їх залишали, а, можливо, заміняли на довірених ставлеників від центральної влади. Так, відомо, що мирно було залишене одне з найбільших на Волині Листвинське городище в другій половині XI ст. [13,97]. Деякі городища, такі, як, наприклад, Жорнівське та Муравицьке (нині злине з снт. Млиновом), проіснували ще до середини XII ст., але занепали через внутрішньодержавні конфлікти та з економічних причин [6,27]. Поступово навколо Дубена почала зростати чисельність населення, збільшувалася кількість майстрів гончарської, кувальської, ювелірної та інших справ. Вони прагнули не лише збувати свою продукцію на місці, а й також мати ширші торгівельні зв'язки з іншими містами. Зростанню благополуччя та розвитку економічних відносин міста сприяли сухопутні та (особливо) водні торгові шляхи з іншими містами навколишніх земель. Тому річка Іква в той час була судноплавною. Про розвиток торгівельних зв'язків на початку XII ст. свідчать знахідки фрагментів північнопричорноморських амфор, знайдені під час розкопок у замку. Чисельність населення зростала також і на сільських поселеннях в окрузі. Таким чином, на початку XII ст. Дубен мав вже всі риси давньоруського міста.

Дитинець городища займав острівне положення і мав природний захист у вигляді рукавів Ікви. Штучно створенні оборонні споруди, вірогідно, тут також були присутні у формі валу, рову та дерев'яних стін, можливо, з вежами. Земляний захист у вигляді рову та валу мав би бути і навколо окольного городу, наближеної до дитинця зони (нинішнього майдану Незалежності), де проживали ремісники та майстри.

В 1149 році відбувся похід на Волинь Юрія Довгорукого з метою захопити Луцьк. Військо його синів Андрія та Ростислава відступило з-під Муравиці, де їх залишили половецькі союзники, до Дубна, а звідти рушило до Луцька. На цей же час припадає занепад Муравицького городища [8,37]. Половцям, а, можливо, і дружині князя було дозволено грабувати тутешні поселення, тому, скоріше за все, і Дубен не став виключенням.

Значний занепад міста і округи відбувся внаслідок татаро-монгольської навали. Проте керамічні комплекси другої половини XIII-XIV ст. з розкопок на замковому дворіщі та з території РЕМу свідчать про поступове відродження в ньому життя. Вже в другій половині XIII ст. в часи володіння містом Мстиславом Даниловичем, відбулося відновлення укріплень дитинця. До його удосконалення та перетворення на замок долучилися, можливо, князь Данило Острозький, а остаточно князь Василь Острозький в другій половині XV ст. Основи укріплень цього замку були збережені старі.

Невдовзі, у зв'язку із новаторством в галузі озброєння, зокрема, все більшим використанням порохової артилерії, постійними набігами татар та військово-політичним утвердженням роду Острозьких, цим князем було надано право збудувати значно міцніший кам'яний замок.

Оборонні вали дитинця остаточно були знищені в кінці 1940-х років, під час будівництва електростанції, а пізніше під час забудови приміщеннями для цеху та корпусів трикотажної фабрики. Структуру поверхні колишнього острова повністю видозмінено, тому помітити залишки давньоруських укріплень в наш час тут зовсім неможливо.

Література

1. Архів Сангушків. – Т. 1. (Опис. за: Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т. 1).
2. Бондарчук Я. Преподобний князь Федір Данилович Острозький / Ярослава Бондарчук // Волянина з Волині. – 2003. – Ч. 4 (55).
3. Гупало В. Д., Свешніков І. К. Звіт про роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. – Дубно, 1995.
4. Гупало В. Д. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно, Рівненської області за 1997 р. – Дубно, 1997.

5. Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994.
6. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
7. Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки в місті Дубно на майдані незалежності у 2005-2006 роках. – Рівне, 2007.
8. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. – Маріуполь, 2001.
9. Прищепа Б. А., Ткач В. В. Археологічні обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998.
10. Пшеничний Ю. Карта Дубна 1671 року Ульріха фон Вердума // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині. – Вип. 2. – Острог, 2009.
11. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К., – 1982.
12. Ульріх фон Вердум: Щоденник / Переклав Сварник І. І. – Жовтень, 1983. – № 10.
13. Чайка Р. Давньоруське городище в селі Листвин і його околиці у X-XI ст. – Львів, 2009.
14. Synkałowski O. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego – Warszawa, 1961.
15. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsza miasta Ostroga. – Warszawa, 1913.
16. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. – Т. XVII. – Warszawa, 1964.

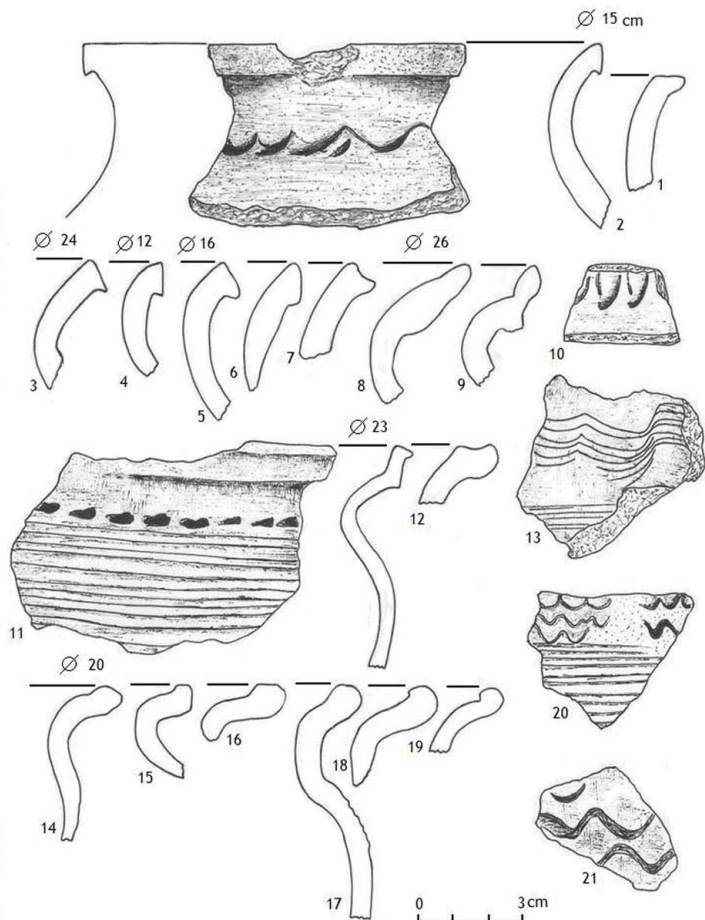

Рис. 1. Керамічна збірка давньоруського часу з території дитинця городища, зібрана в 1945 році М. Островським

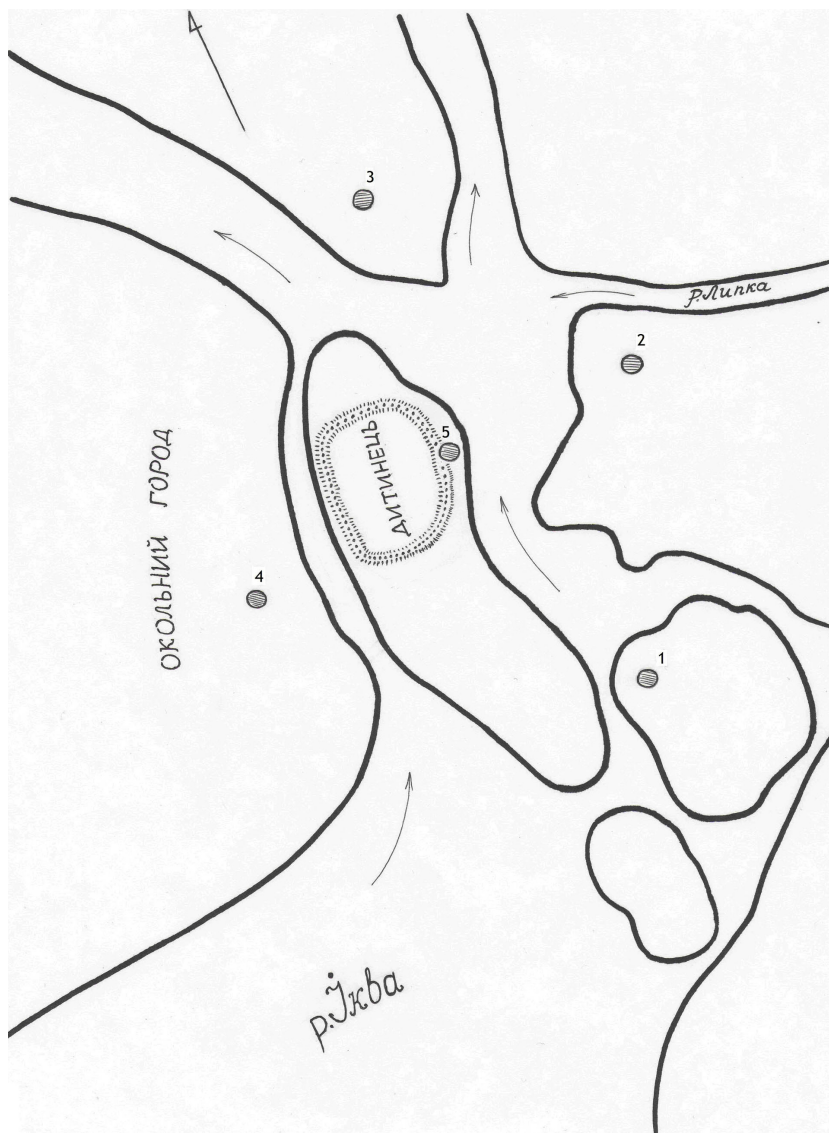

Рис. 2. Розташування дитинця городища Дубен та прилеглих до нього поселень X-XIII ст.: 1 - Сурмичі п. 1; 2 - Сурмичі п. 2; 3 - Острівок; 4 - Замкове дворище; 5 - Біла РЕМу.